

PARLAMENTARIZMO IDĖJA ANTINACINIO PASIPRIEŠINIMO KONTEKSTE

DR. SIGITAS JEГELEVIČIUS

Lietuvių išeivijoje, o taip pat ir Lietuvos spaudoje po 1989 metų nemažai rašyta antinacinės lietuvių rezistencijos klausimais. Šioje srityje Lietuvoje bene daugiausia pasidarbavo dr. Arūnas Bubnys⁷⁴. Rašinių autoriai stengėsi pateikti kuo platesnę lietuvių tautinio (nepriklausomybinio) pasipriešinimo panoramą, ar atskleisti kurios nors vienos pagrindžio organizacijos atsiradimą bei veiklą. Nebandyta pažvelgti į antinacinį pasipriešinimą kitais pjūviais. Šiame straipsnyje bus mėginama išsiaiškinti, kokias valstybės valdymo idėjas atkurtoje po karo Lietuvos valstybėje brandino antinacinio pasipriešinimo vadovai, demokratinės ar autoritarinės Lietuvos vizijos buvo tų organizacijų vadovų prioritetu.

Antinacinis lietuvių tautinis pasipriešinimas savo dvasia glaudžiai susijęs su antisovietiniu pasipriešinimu. Vykstant neginkluotam antinaciniam pasipriešinimui, tauta tuo pačiu buvo rengiama būsimam antisovietiniam pasipriešinimui, jeigu Raudonosios armijos remiami sovietai sugrįžtų į Lietuvą. Kai kurios antinacinio pasipriešinimo organizacijos (Lietuvių frontas, Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga) buvo tiesiogiai kilę iš 1940-1941 metų antisovietinio pagrindžio. Kita vertus, viena kita antinacinio pagrindžio organizacija (Lietuvos laisvės armija, iš dalies Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga) nuo 1944 m. vasaros aktyviai dalyvavo antisovietiniame pasipriešinime – partizaniniame kare. Galima būtų, kad antinacinis pasipriešinimas savo esme tuo pačiu buvo ir antisovietinis. Taigi jis buvo nukreiptas prieš abi totalitarines sistemas. Tiek antinacinį, tiek ir antisovietinį lietuvių pasipriešinimą reikėtų suvokti kaip vientisą 1940-1953 metų pasipriešinimą okupacijoms, nes jų tikslas buvo bendras – atkurti nepriklausomybę, o po to kraštą tvarkyti demokratiniiais principais.

⁷⁴ *Bubnys A. Lietuvių antinacinė rezistencija 1941-1944 m. Vilnius, 1991, p. 168.*

Antinaciniame pogrindyje bene anksčiausiai veikti pradėjo krikščionių demokratų idėjinės pakraipos žmonės. Naciams likvidavus Lietuvių aktyvistų frontą, tautinei veiklai nebeliko legalios priedangos. Susiformuoja Lietuvių frontas, kuriame susitelkia nemaža valstybininkų. Bene ryškiausias iš jų buvo prof. Juozas Ambrazevičius, kurį netgi Vaclovas Biržiška, nesimpatizavęs krikdemams, apibūdino šitaip: „/.../ kultūringas politikas ir nepakeičiamas valstybininkas. Vazinėdamas tik dviračiu, eidamas švietimo ministro pareigas, per penkerius metus, važinėdamas limuzinu“⁷⁵. Todėl turėtų būti suprantama trumpa charakteristika, kurią J. Ambrazevičiui pateikė artimas jo bendražygis prof. Adolfas Damušis: „antinaciniame pogrindyje susikūrė Lietuvių frontas, o jo centrine figūra, tiesiog sąjūdžio siela, tapo Juozas Brazaitis“⁷⁶. Tai buvo ne liaupsė, o J. Ambrazevičiaus autoriteto įvertinimas. J. Ambrazevičius buvo autoritarinio režimo Lietuvoje priešininkas. Dar 1936 m. kartu su kitais žurnale „Naujoji Romuva“ paskelbė deklaraciją „[organišką valstybės kūrybą“, kuri to meto spaudoje sukėlė aštrią diskusiją dėl valstybinės santvarkos ir valdymo principų. Nacių okupacijos metais pogrindiniame Lietuvių fronte J. Ambrazevičius puoselėjo tuos pačius parlamentinės, o ne prezidentinės Lietuvos idealus. Lietuvių fronte buvo gyva parlamentarizmo idėja.

Lietuvių frontas buvo sukurtas 1941 metų rugsėjo pabaigoje – tuomet pasirodė šios organizacijos vardu pasirašytas antimobilizacinis atsisaukimas. Lietuvių fronte, kuriame telkėsi įvairių ideologinių srovių žmonės, visuomet buvo dirbamas intensyvus informacinis politinis darbas. Artimiausiai bendravo su Darbo federacija, Vienybės sąjūdžiu ir LLA.

Paminėtoje 1936 metų deklaracijoje, tobulinant demokratijos supratimą, buvo rašoma: „Mūsų įsitikinimu, valstybė turėtų būti reformuojama ir organizuojama taip, kad ji patenkintų visos lietuvių tautos opiausius reikalus ir vyriausius siekimus, kad atitiktų mūsų tautos prigimtį ir jos gyvenimo sąlygas, kad neįpratintų lietuvių tautos būti tik iš viršaus dirguojama – valstybės nelaimių valandoje tai patarnautų josios priešams, bet kad ji pačią tautą, pačius mūsų krašto gyventojus darytų vis sąmoningesnius, aktingesnius, sumanesnius, sąžiningesnius, ne tik suprantančius, bet giliai jaučiančius nepriklausomos valstybės prasmę.

⁷⁵ *Dambava V. A. Nesibaigianti rezistencija // Ugninis stulpas: 25 metai be Juozo Brazaičio. Laiškai. Dokumentai. Liudijimai. Kaunas, 2000, p. 22.*

⁷⁶ Cit pagal: *Ibid.* P. 24.

Šitaip suprantama valstybė turėtų būti organizuojama: socialinėje ekonominėje srityje įvedant *korporatyvinę santvarką*, ideologinėje kultūrinėje srityje vykdant *kultūrinę autonomiją*; teisinėje politinėje srityje pertvarkant ir sudarant institucijas, reikalingas teisinei valstybei.

/.../ Valstybės gyvenimas reikalauja gilių realių reformų, stiprinančių, o ne silpninančių gyvąsias tautos jėgas, skatinančių, o ne alsinančių visuomenės veiklumą⁷⁷.

Su tokiomis valstybinėmis nuostatomis J. Ambrazevičius ir jo aplinka atėjo į antinacinį pasipriešinimą. Tokios idėjos vyravo Lietuvių fronte, mąstant apie išsilaisvinusios Lietuvos ateitį.

Karinio pobūdžio antinacinių organizacijų, siekusių atstatyti nepriklausomą valstybę, požiūris į valstybės ateitį programiniuose dokumentuose nebuvo ryškiai išreikštas. LLKS įstatuose tik pasakyta, kad „tikslas yra atstatyti Nepriklausomą Lietuvą ir sujungti visus lietuvius bendram darbui Lietuvos garbei ir gerovei“. LLA programoje pagrindiniais tikslais įvardinti: „a) Lietuvos Laisvės iškovojimas; b) naujos vieningesnės ir galingesnės tautinės Lietuvos valstybės atstatymas su sostine Vilniumi ir Klaipėdos kraštu“⁷⁸. Gal ir teisingai elgėsi karinio pobūdžio organizacijų kūrėjai savo programose nedetalizavę požiūrio į atkuriamos valstybės politinę sąrangą, kadangi kariškiams nepriderėjo veltis į politikavimą. Tam buvo civilinės pagrindžio organizacijos.

Antinaciniame lietuvių tautiniame pagrindyje 1941-1943 m. veikė kelios pasipriešinimo organizacijos, kurių tikslas buvo toks pats – siekti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo, bet nebuvo jų veiklos koordinavimo. Dar daugiau: pagrindžio spaudoje reiškėsi tarpusavio kovos dėl pirmavimo ar konkuravimo, netgi tarpusavio priekabių ar pretenzijų ieškojimo tendencijos. Ne tik pagrindžio jėgų konsolidavimui, bet ir efektyvesniam antinaciniam veikimui reikėjo vieningos politinės pagrindinio veikimo vadovybės. Toji vadovybė turėjusi ne tik koordinuoti pagrindžio jėgų veikimą, diktuoti konkrečius taktinius veiksmus vienu ar kitu atveju, bet ir privalėjusi aiškinti žmonėms būsimą politinę krašto sąrangą po nepriklausomybės atstatymo. Mažiausiai buvo dvi priežastys, dėl kurių net dvejus metus uždelstas vieningos politinės vadovybės suformavimas. Pirmoji ir svarbiausioji priežastis – Lietuvos vyriausybės emigracijoje nebuvimas. Esant egzilinci vyriausybei,

⁷⁷ Į pilnutinę demokratiją: Svarstymai apie valstybės pagrindus // Ugninis stulpas. P. 557, 558.

⁷⁸ *Bubnys A.* Lietuvių antinacinė rezistencija 1941-1944 m. Vilnius, 1991, p. 72.

Lietuvos antinaciniame pogrindyje būtų buvusi kitokia tvarka. Tuomet vyriausybė būtų suregulavusi vieningos politinės ir karinės vadovybės krašte atsiradimą. Pogrindis būtų turėjęs paklusti vyriausybei. Nebūtų buvę tokios ryškios, vien tikslo siekiančių organizacijų sklaidos. Antroji priežastis, bet jau nulemta pirmosios, buvo pasaulėžiūriniai (tiksliau – partiniai) krašto politinių jėgų skirtumai ir vadovavimo ambicijos.

1942 m. pogrindyje susikūrė du nauji politiniai centrai: Tautos taryba ir Vyriausiasis lietuvių komitetas. Tautos taryboje susitelkė katalikiškos pakraipos organizacijos bei žmonės: Lietuvių frontas, krikščionys demokratai, Darbo federacija, Ūkininkų sąjunga, Vienybės sąjūdis, kuriems vadovavo J. Ambrazevičius. Jo sumanymu, Tautos taryba buvo 1941 metų Birželio sukilimo iškeltos Lietuvos laikinosios vyriausybės tęsėja ir įpėdinė, simbolizuojanti Lietuvos valstybės suverenumą, ir turėjusi vadovauti pogrindžiui bei nepriklausomybės atstatymui. Tautos taryba aptarinėdavo pokarinės Lietuvos valstybės politines perspektyvas. Būsimą Lietuvos politinę sąrangą Tautos taryba įsivaizdavo taip, kaip tuos požiūrius buvo suformulavęs jos vadovas J. Ambrazevičius su savo vienminčiais Lietuvių fronte. Buvo nuosekliai išlaikyta demokratiniais pagrindais besitvarkančios teisinės valstybės vizija.

Kiek vėliau, ieškant būdų sudaryti vieningą pogrindžio vadovybę, socialdemokratai, valstiečiai liaudininkai, tautininkai ir nacionalistai sukūrė Vyriausią lietuvių komitetą, kaip atsvarą krikščionių demokratų pakraipos Tautos tarybai. Programinis Vyriausiojo lietuvių komiteto atsišaukimas („Į Lietuvių Tautą“) buvo paskelbtas pogrindžio laikraštyje „Nepriklausoma Lietuva“ tik 1943 03 01, tai yra praėjus daugiau kaip pusmečiui nuo Komiteto įsteigimo. Tuo metu prie Vyriausiojo lietuvių komiteto jau buvo prisijungusi ir LKK Sąjunga. Šiame programiniame dokumente randame labai svarbų principinį momentą, kuris iki tol dar taip aiškiai nebuvo suformuluotas. Čia pabrėžta, jog nei bolševikinė, nei nacistinė Lietuvos okupacija nekeičia Lietuvos, kaip suverenos valstybės ir Tautų Sąjungos narės, egzistavimo fakto. Užtat šiame atsišaukime be jokių išlygų buvo pasmerktos visos okupantų skelbiamos karinės bei darbo jėgos mobilizacijos, kaip neteisėtos, prieštaraujančios tarptautinei teisei, kadangi Lietuvos piliečius pašaukti kovai ir vykdyti mobilizaciją gali tik teisėta Lietuvos vyriausybė, atstovaujanti visos tautos ir valstybės interesams. Po dviejų savaičių Komitetas paskelbė dar vieną antimobilizacinį atsišaukimą, raginantį boikotuoti mobilizacijas, nestoti į nacių mobilizacines komisijas,

slapstyti, nepradėti su naciais ginkluotos kovos, nesusidėti su sovietiniais partizanais, kurie rengė dirvą sovietinei Lietuvos reokupacijai.

1943 03 01 atsišaukime išdėstytas požiūris į tai, kokia turėtų būti Lietuvos valstybė po nepriklausomybės atstatymo:

„Pirmasis jo /Komiteto – SJ/ uždavinys derinti visų srovių nusistatymus ir veiksmus, siekiant visiems bendro tikslo – atgauti krašto Nepriklausomybę. Atgavęs laisvę kraštas galės pasirinkti tokią santvarką, kokia jam bus tinkama. VLK noras – kad ateities Lietuva būtų gera ir brangi mums visiems, ypač ūkininkams ir darbininkams, kad bendromis tautos pastangomis būtų keliamas visų ir kiekvieno gerbūvis, jo medžiaginis, kultūrinis ir intelektualinis lygis; būtų gerbiamos kiekvieno teisės ir laisvė bendro sugyvenimo ribose“⁷⁹.

Esminio skirtumo nuo Lietuvių fronto pozicijos šioje programoje nėra. Gal tik aiškiau išreikšta mintis apie pokarinę Seimą, per kurį kraštas galėsias pasirinkti sau tinkamą santvarką. Ir vienu, ir kitų programoje aiškiai nubrėžta demokratinės, parlamentinės Lietuvos vizija. Gal dar yra vienas momentas, kiek skiriantis Komiteto programą nuo Lietuvių fronto ir kitų organizacijų programinių sumanymų. Komiteto programoje, kalbant apie valstybę, aiškiai kviečiamos bendrai kovai ir Lietuvos tautinės mažumos. Kitų organizacijų programiniuose tekstuose akcentuojama tautinė valstybė, lietuvių valstybė.

1943 m. lapkričio 23 d. po sunkių, beveik pusmetį trukusių derybų tarp Tautos tarybos ir Vyriausiojo lietuvių komiteto, pagaliau buvo sukurta ir personaliai suformuota aukščiausioji pasipriešinimo okupacijoms vadovaujanti institucija – Vyriausiasis Lietuvos Išlaisvinimo komitetas. Tokiu būdu, paleidus Tautos tarybą bei Vyriausią lietuvių komitetą, VLIKas ėmėsi vadovauti visam lietuvių tautiniam pagrindžiui, siekiančiam atstatyti Lietuvos nepriklausomybę. VLIKo politinė programa buvo paskelbta praėjus beveik keturiems mėnesiams. Tai – 1944 metų vasario 16-osios deklaracija, pasiekusi visus Lietuvos kampelius.

Deklaracijoje vėlgi aiškiai pasakyta, kad Lietuvos valstybė dėl okupacijų nėra išnykusi, tik laikinai sutrukdyta suverenų valstybės institucijų veikla. Atkūrus nepriklausomybę, kraštą buvo žadama tvarkyti konstituciniu keliu („Lietuvą iš okupacijos išlaisvinus, ir toliau veikia 1938 m. Lietuvos Konstitucija, kol ji teisėtu keliu bus atitinkamai pakeista“⁸⁰). Nuo-

⁷⁹ Nepriklausoma Lietuva. 1943, kovo 1.

roda į 1938 m. Konstituciją buvo įdėta nusileidžiant tautininkų reikalavimui (1990 03 11 vakare keliolika minučių taip pat veikė 1938 m. konstitucija). Konstitucijos keitimas buvo pribrendęs, ją keisti numatyta teisėtu, tai yra parlamentiniu keliu. Kilus reikalui turėti vyriausybę, ji turėjusi būti sudaryta VLIKE „koalicioniu pagrindu politinių grupių nutarimu“.

Lietuvoje turėjusi būti įdiegta demokratinė valdymo forma („Demokratinė Lietuvos valstybės santvarka bus suderinta su plačiųjų tautos sluoksnių interesais ir bendromis pokario sąlygomis“⁸¹). Demokratinį krašto gyvenimo tvarkymą turėjo užtikrinti Prezidento bei Seimo rinkimų įstatymai, pataisyti „pagal demokratinius rinkimų principus“. Taigi čia aiškiai buvo duota suprasti, kad Lietuva yra pasimokiusi iš autoritarinio valdymo klaidų ir žada jas taisyti.

Svarbiausieji VLIKo dokumentai buvo priimami demokratiškai, gerai išanalizavus klausimą, ir po diskusijų, kurios neretai būdavę gana ilgos, suderinamos svarbiausios formuluotės. Nežiūrint demokratiškos VLIKo darbo aplinkos, vis tik „pirmuoju smuiku grojo“ jo pirmininkas socialdemokratas prof. Steponas Kairys. Jau minėtas krikščionių demokratų autoritetas prof. J. Ambrazevičius nebuvo VLIKo nariu. Bet priimant svarbiausius sprendimus, VLIKas su juo konsultuodavosi, be to, J. Ambrazevičius vadovavo VLIKo politinei ir ryšių su užsieniu komisijai. Dar buvo prof. Zenono Ivinskio vadovaujama komisija sienoms nustatyti ir vyriausioji planavimo komisija su dviem pakomisijomis: konstitucine, socialinės santvarkos, švietimo ir informacijos bei administracine. Visos VLIKo struktūros svarbios, bet šio straipsnio kontekste ypač reikėtų pabrėžti konstitucinę ir socialinės santvarkos pakomisiją, nors jos vadovas Jonas Deksnys neatrodo tuomet buvęs dideliu autoritetu.

Iš trumpos apžvalgos galima padaryti išvadą, kad antinacinio lietuvių nepriklausomybinio pagrindžio organizacijos, ypač Lietuvių frontas, Vyriausiasis lietuvių komitetas ir VLIKas nacių okupacijos sąlygomis puoselėjo parlamentarizmo idėją ir atkūrus nepriklausomybę Lietuvos valstybės ateitį matė tik demokratinėje santvarkoje (tam tikra išlyga buvo duodama pirmųjų pokarinių (ar Lietuvos išlaisvinimo dar nepasibaigus karui) metų karinei ir politinei situacijai Lietuvoje, kai demokratinės santvarkos kūrimą būtų reikėję derinti su „bendromis pokario sąlygomis“).

⁸¹ Į Laisvę. 1944, kovo 1.

⁸² Ibidem.